

- ³¹ Архів ПВНЦ. — Ф. 1, од. зб. 24, арк. 165.
³² Архів ПВНЦ. — Ф. 1-Б, од. зб. 30, арк. 12.
³³ Архів ПВНЦ. — Ф. 2, од. зб. 134, арк. 7.
³⁴ Архів ПВНЦ. — Ф. 2, од. зб. 151, арк. 6.
³⁵ Архів ПВНЦ. — Ф. 1-Б, од. зб. 148, арк. 38.
³⁶ Архів ПВНЦ. — Ф. 1-Б, од. зб. 128, арк. 5.
³⁷ Архів ПВНЦ. — Ф. 1, од. зб. 76, арк. 27.
³⁸ Архів ПВНЦ. — Ф. 1, од. зб. 134, арк. 19.
³⁹ Архів ПВНЦ. — Ф. 1, од. зб. 204, арк. 5.
⁴⁰ Архів ПВНЦ. — Ф. 2, од. зб. 148, арк. 2.
⁴¹ Архів ПВНЦ. — Ф. 2, од. зб. 230, арк. 7.
⁴² Архів ПВНЦ. — Ф. 4, од. зб. 52, арк. 3.
⁴³ Власний архів автора.
⁴⁴ Архів ПВНЦ. — Ф. 1, од. зб. 59, арк. 23.
⁴⁵ Архів ПВНЦ. — Ф. 2, од. зб. 228, арк. 6.
⁴⁶ Архів ПВНЦ. — Ф. 2, од. зб. 135, арк. 25.
⁴⁷ Афанасьев А. Н. Древо жизни: Избранные статьи. — М., 1982. — С. 73.

- ⁴⁸ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні (У 3 кн., 6 т.). — Факс. вид. — К., 1994. — Т. 1-2. — Кн. 1; Т. 3-4. — Кн. 2. — С. 184.
⁴⁹ Архів ПВНЦ. — Ф. 2, од. зб. 124, арк. 6.
⁵⁰ Килимник С. Український рік... — С. 158.
⁵¹ Архів ПВНЦ. — Ф. 1, од. зб. 159, арк. 14.
⁵² Поліська дома. — Вип. 2. — С. 17.
⁵³ Архів ПВНЦ. — Ф. 1-Б, од. зб. 84, арк. 9.
⁵⁴ Народна музика північної Рокитнівщини... — С. 87.
⁵⁵ Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. / Под ред. Н. И. Толстого. — М., 1995. — Т. 1: А-Г. — С. 354.

In this article the author using her trip materials investigates Calendar-Ritual Carols from Polissya.

ТАНЦЮВАЛЬНИЙ ФОЛЬКЛОР У ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Анатолій БОГОРОД

Чимало письменників минулого записували фольклор тих сіл і міст, де доводилося бувати чи проживати. Зокрема, Леся Українка записувала народні пісні, ігри й казки Волині протягом усього свого творчого життя. Крім того, вона вводила деякі зразки українського фольклору у свої художні твори. Наприклад, у творі "Весняні співи" подано ліричні та побутові пісні (Леся Українка. Зібрання тв. у 12 т. — К., 1975-1979. — Т. 7. — С. 18-20)*; у творі "Лілея" — одну веснянку (7, 37); у творі "Одинак" — дві рекрутські пісні (7, 116); "Приязнь" — танці волинян (7, 221, 236-237). Навіть серед незавершених творів письменниці "Помилка" (7, 311) та "З людської намови" (7, 336) знаходимо куплети українських народних пісень.

Її чоловік і перший помічник Климент Квітка повідомляв: "(народні) пісні переймала Леся Українка найбільше від люду свого рідного і коханого волинського краю в дитячі літа і в ранній молодості. Деякі з них Леся знала від своєї матері. Олена Пчілка з любов'ю переносила в родинне життя кращі мелодії, які нахо-

* Далі при посиланні на це видання подаємо в дужках том і сторінку.

дила в народі. Частина мелодій була списана мною з голосу Лесі 1899 і 1900 року в Гадячому і в Києві, а частина — 1907 і 1908 року в Балаклаві і Ялті. Деякі тексти записала Леся і її брат Михайло Косач коло 1890 року безпосередньо від волинських селянок і селян, але більшу часть Леся держала в пам'яті весь свій вік і продиктувала мені в кінці мая і початку червня 1913 року в Кутаїсі".

Письменниця була добре обізнана з музичним письмом, тому її фольклорні записи надзвичайно цінні для сучасних дослідників-фольклористів та етномузикознавців. На відміну від інших збирачів фольклору, Леся Українка усвідомлювала, "що записати пісню без мотиву (без мелодії. — А. Б.) — значить зробити тільки половину справи, тим більше, що по мотивах обрядових пісень можна уважати часом, наскільки є стародавня яка пісня" (9, 29).

У листі до Івана Франка (від 11 жовтня 1893 р. з Колодяжного) вона зауважила: "Я, бачте, думаю, що пісня без мотиву тільки наполовину жива" (12, 377).

Музичну частину фольклорних зразків письменниця цінувала чи не більше, аніж словесний матеріал. Наприклад, чим можна пояс-

нити те, що в семи колядках, які вона встигла записати, є лише по одному куплету (9, 222–225)? По одному куплету народних пісень Леся Українка ввела і в свої художньо-етнографічні картинки: у твір “Така її доля” та у спомин “Весняні співи”, в якому описала весняні молодіжні “Колодки” (Вулицю) на Харківщині. А це — майже 12 народних пісень. Вона оцінювала тексти народних пісень як професійна поетеса: “Я таки не можу дивитись на народну поезію “літературним” поглядом...” (З листа до М. Драгоманова, 21 грудня 1891 р.).

В іншому листі до М. Драгоманова за це ж час Леся повідомила: “За чотири місяці маю півтора ста обрядових пісень зібраних! Певна річ, що не все там цікаве і нове, але ж мене дуже займають оригінальні мотиви сих пісень, їх же, — я знаю добре, — ще ніхто не записував. Тепер, наломившись на записування нот, ся робота не видається вже мені дуже тяжкою, одна тільки біда, що не вмію просто з голосу писати, без помічі інструменту. А вже збірників пісень без голосів я тепер не признаю” (10, 227).

Пізніше Леся Українка почала дописувати додаткові куплети до народних пісень, упорядковуючи свої фольклорні збірники. У листі до Івана Франка з Тифлісу від 28 листопада 1904 р. письменниця писала: “І ще маю одно прохання до Вас. Оце надумую видати маленький збірничок танцюристических пісень народних для народу ж. Мають туди увійти переважно волинські пісні, до яких мелодії я попросила записати п. Квітку, а се ще хочу просити Вас дозволити мені взяти до мого збірничка і ті 5 пісень до танцю, що колись, у Буркуті, записав від Вас п. Квітка. Мелодії у нього є і початкові слова (чи, власне, окремі куплети). Але, якщо дозволите мені умістити сей матеріал, то може, будете ласкаві прислати по кілька (хоч 2–3) куплетів на кожну мелодію”. І. Франко відгукнувся на це прохання Лесі, але видати тоді такий збірник письменниці не вдалося...

До IX тому увійшли усі відомі фольклорні записи Лесі Українки, а також твори, записані з її голосу (співу) відомим українським композитором Миколою Лисенком та фольклористом Климентом Квіткою. Загальна кількість фольклорних зразків — 460, до них подано 305 мелодій.

Про те, що за свого життя Леся збирала набагато більше фольклорного матеріалу, довідуємося з приписки, яку зробила її сестра Ольга Косач-Кривинюк у зошиті записів текстів народних пісень 12 березня 1941 р.: “уривок з одного з двох великих зошитів із записами народних пісень, що зробила Леся Українка і віддала на перегляд М. В. Лисенкові, і вони в нього десь загубилися та й не були повернені Лесі”.

В інших зошитах є загублені аркуші... У зошиті пісень з Колодяжного не збереглося 9 веснянок і трьох текстів до танців (9, 378).

Леся Українка записувала фольклорні матеріали в різних селах Волині за різних обставин: “Записувала я голоси пісень від селянок якомога вірніше, не стараючись підводити їх під яку-небудь ритмічно-музичну теорію, а бажаючи тільки удати мотив у нотах так, як чула його в співі” (9, 29).

А в іншому місці Леся зазначала: “Всі опі дитячі гри, співи та казки зібрані серед народу на Волині, в Звягельському, Луцькому та Ковельському повітах; при записуванні дотримана вимова, властива кожному з повітів. Матеріали ці, однак, не було записано від якоїсь одної людини з народу, вони збиралися довго в пам’яті моїй: мало не всі їх я знаю (підкреслення моє. — А. Б.), як то кажуть, зроду, перейнявши їх ще дитиною від сільських дітей, а матеріали з Ковельщини мені траплялося не раз перевірити на місці пізніше” (9, 99). Упорядники IX тому, вносячи записи Лесі Українки з її рукописного зошита, у примітках подають і тексти пісень, які записала в зошиті сестра Ольга Кривинюк. Пісні переважно наспівані тією ж самою дівчиною Варкою (Варварою Дмитрук), від якої записувала і Леся Українка (9, 375).

З погляду сучасної фольклористики 460 зразків — незначна кількість. Нині вважається вдалою фольклорна експедиція, в якій зібрано понад 250–300 фольклорних зразків. З огляду на це, можна зробити припущення, що Леся Українка не збирала фольклор спеціально, а робила це час від часу, коли випадала нагода чи слухна мить. Тому в одній із своїх збірок Леся зауважила: “Може збірка ся і не задовольнить всіх вимог сучасної етнографії, та коли вона заохотить інших зробити щось ліпше, то праця, покладена на неї, не буде пропаша” (9, 99).

Поетеса не залишила науково-аналітичних праць з питань фольклористики, хоча жила і записувала матеріал ще в той час, коли люди співали за будь-якої нагоди протягом року і в будь-якому віці. Неможливо нині з'ясувати, чим пояснюється така її "нерішучість" щодо серйозних досліджень, бо навіть у своїй етнографічній праці "Купало на Волині" вона зазначила: "Записані мною та подані тут волинські купальські пісні — це матеріал настільки цікавий, що варто б їх науково обробити" (9, 29).

Найбільше записів фольклору, зроблених Лесею, — це народні обрядові пісні: веснянки, купальські та обжинкові. Записувала вона й пісні до танців. Але в її фольклорній скарбниці не знаходимо жодного докладного опису народного танцю. Лише у творі "Приязнь" зустрічаємо уривчасті відомості про деякі танці волинян. Це можна пояснити тим, що на той час не було розроблено жодної універсальної системи запису танцювальних рухів, а ті недосконалі розробки, якими користувалися сучасники-балетмейстери, були невідомі широкому загалові збирачів і дослідників фольклору. Тому Леся Українка записувала переважно мелодії. У листі до М. Драгоманова від 21 грудня 1891 р. вона повідомляла: "(танцювальних) пісень в нашій стороні дуже багато, певне, не менше, ніж в Галичині коломийок. Я не можу вибачити галичанам, що вони не записують мотивів своїх коломийок..."

Серед народнопісенної спадщини письменниці, вміщеної у IX томі, знаходимо близько 150 народних пісень та приспівок до танців і 6 народних назв танців: "Козачок" ("Танцювали миши", с. 112), "Сабадашка" ("Сабадашко моя", с. 124), "Гречка" ("Ой посіяв козак гречку", с. 134), "Валець" ("Пішла я вальця", с. 144), "Полька" ("Біда польку спокусила", с. 144–145), "Попада" ("Журилася попада", с. 165).

У рукописі Лесі Українки подано назви тільки до трьох танцювальних пісень: "Сабадашка", "Гречка", "Полька" (9, 386). До окремого збірника "танцюристич" пісень увійшло 54 текстові зразки та 35 танцювальних мелодій. Деякі з цих пісень мають спільну мелодію. Серед інших текстів знаходимо і відомі нині танці: "Мартин" (9, 127), "Яків" — "А до мене Яків приходив" (9, 139).

З танцями волинян Леся Українка була знайома з дитинства, але у своїй художній творі вводила їх неохоче. Єдиний художній твір, в якому вона описала народні танці простого люду, це оповідання з життя волинського Полісся "Приязнь" (7, 221, 237–238, 248–250). З погляду етнохореології, цей опис має і наукову цінність як здійснений знавцем народних танців. З нього дізнаємося, що, крім танців "Валець" (Вальс) і "Гречка", були й інші, які, до речі, не увійшли до фольклорного збірника письменниці: Краков'як (заспівала краков'яка), Крутяк (витинали "крутяха"), Козак ("йшли козака"), Чумак ("водили чумака").

Довідуємося, що за одну вечірку виконувалася добрий десяток народних танців. Зокрема, на описаній письменницею "вулиці" згадується шість.

Так само з твору "Приємність" дізнаємося, що народні танці супроводжувала одна музика: скрипка та решето, а в панів — "гинча музика". З яких інструментів вона складалася, Леся Українка не зазначає.

Пан дозволив челяді влаштувати танці на току. Малеча (діти) танцювали між хлівом і стайнею, переймаючи від дорослих і рухи, і танці. Отже, бачимо своєрідну народну "школу" танцю, яка забезпечувала безперервність танцювальної звичаєвості. Залишки цієї школи можна ще й нині зустріти на народних весіллях. Тому безпідставно нині говорити про якусь особливу дитячу танцювальну хореографію, коли мова йде про, так би мовити, фігурні танці.

Крім того, з'ясуємо, що танець "Крутяк" могли танцювати як дві дівчини ("пара дівчат"), так і хлопець з дівчиною, "побравшись попід руки" ("посеред кола замайоріла Дарчина голова, кружачи в парі то з парубочькою шапкою, то з дівочькою хусткою"), і "тройко — хлопець з двома дівчатами, — хлопець посередині, а дівчата, кожна обіч нього". По трьох навпроти також водили і "Чумака". Подібна кількість виконавців зустрічається і в сучасних народних танцях українців, таких як "Галоп" (Чернігівщина), "Троян" та "Огородники" (Івано-Франківщина), "Гречаники" (Полтавщина) тощо.

Досить виразно описує Леся Українка танцювальну культуру виконавців. Найбільш охочі до танцю входять парами чи трійками в коло, інші утворюють загальне коло, просуючись у

ньому важкими притупуваннями і чекаючи своєї черги: “Увесь передній ряд людей, наблизившись до круга, захвилювався колом, побравшись за руки... коло важко притупувало в лад музики... Коло розривалося, випускало одних людей, приймало других і знов оберталося живим колом; пари едналися, розлучувались, двоїлись, вони кружляли в колі і поза колом”.

У творі “Розмова” згадується про “танці на столі”, хоча вже опису не подано (7, 271).

Серед незавершених у письменниці є твір під назвою “От вона, тая жадана рівність...”, де записано: “Ні, годі! полину я краще на свою рідну Україну. (...) Іду в село. Чую здалека — скрипка, бубни грають, весілля, певне? Так. В убогій хатині натовп людей, сміх, танці, співи, гомін” (7, 298).

У своєму фантастичному творі “Лісова пісня” Леся Українка описує танець, який виконують міфічні особи: Русалка і Той, що греблі рве. Ці танці відрізняються від народних своєю стихійністю, в’юнкістю та обертальністю, адже вважалося, що у світі покійників продовжують бавитися танцями. Наприклад, вихор у степу — це танець русалок польових і степових, вир у водоймищах — танець русалок водяних і морських, гуляння вітру в горах і лісах — танці мавок та гірських русалок — летавиць.

Цей різновид танців у сучасній хореологічній науці зараховують до танців богів та міфічних постатей. Один з таких знаходимо в “Лісовій пісні”:

Русалка: (береться за руки з “Тим, що греблі рве” і прудко кружляє) “На виру-вирочку, на жовтому пісочку, в перловому віночку зав’юся у таночку! Ух! Ух!”

Водяник: “Хто тут бентежить наші тихі води? Стидайся дочко! Водяній царівні танки заводити з чужинцем?!”

Отже, в усіх художніх творах письменниці та її фольклорних записах згадується більше десяти назв народних танців: “Козак”, “Козачок”, “Чумак”, “Гречка”, “Сабадашка”, “Валець”, “Полька”, “Попадя”, “Краков’як”, “Крутях”, танець на столі, танці русалок і мавок. Леся Українка не подає назви до танцю двох дівчат і танцю парубка з двома дівчатами, за якими приблизно можна відтворити на практиці елементи давніх волинських танців.

А в задуманому творі “Бондарівна” Леся Українка збиралася описати навіть танець са-

мої Бондарівни, всенощне гуляння та деякі танцювальні звичаї українців. Климент Квітка в спогаді “На роковини смерті Лесі Українки” згадував: “Між іншим. Леся майже все останнє 10-ліття свого життя збиралася написати драму на сюжет Бондарівни. Зложила навіть план її. Але спинилася перед тим, що в неї не було матеріалів про історичний побут українського міщанства і цехового люду. Мріяла написати сю драму з знанням цього побуту” (6, 411).

З 70-и самобутніх художніх творів письменниці (не беручи до уваги поезії і переклади), лише 10 містять скупі відомості з пісенно-танцювального фольклору українців. Але жодного разу Леся Українка не наводить повного зразка народної пісні чи танцю.

Письменниця написала чимало художніх творів на загальновідомі сюжети світової літератури і це було помічено українською літературною критикою. Але Леся впевнено відстоювала свої погляди і принципи: “Дехто теж нарікав, що я хвилююся від “народних” тем і складу мови народної. Лізу в літературщину та “інтелігентствую”, але тут, напевне, вся біда в тому, що я інакше розумію слова: народність, літературність та інтелігенція, ніж як їх розуміють мої критики” (з листа до М. Драгоманова, 6.12.1890 р.).

Вже в останні роки життя хвора Леся поспішала наспівати К. Квітці усі відомі їй народні пісні.

Мимоволі згадую розповідь жінки із села Слободи Кагарлицького району Київської області, від якої я записав декілька українських народних пісень:

“Коли я лежала у районній лікарні з підозрею на рак, то дуже жаліла. Як до мене в лікарню прийшов мій муж, то я розплакалася: “Так не хочу вмірати, я стільки пісень знаю... Я так не хочу вмірати...” То він мені на те: “Тю! Яка дурна! Люди й не таке знають і то не бояться вмірати...” А я й правда, стільки пісень знаю і нікому їх ще не передала... — запевняла вона мене, перекикуючи шум мотора міжміського автобуса. — Добре, що діагноз був неправильний...”

Подібні почуття могла пережити і Леся Українка в останні миті свого життя, бо присвятила їх записуванню народних пісень, відклавши усі свої незакінчені художні твори. Квітка згадував: “За складанням свого збірника за-

стала її остання смертельна стадія її хвороби. Вона диктувала ці тексти ще кілька днів після того, як покинула від знесилення свою останню

повість "Екбаль-ганем". Отож її життєва праця, почавши з народної пісні..., скінчилася народною піснею" (9, 180).

It was quite popular tradition among the writers in the past to record folklore in the places where they lived or worked. For instance, Lesya Ukrainka was collecting folk songs, games and traditional dance culture all her life. She also used these materials in her writings. Her folk recordings are very valuable materials for contemporary folklorists and ethnomusicologists.

ВЕСНЯНО-ЛІТНІ ТА ЛІТНІ КАЛЕНДАРНІ ПІСНІ. ЧАСТОТНА КАТАЛОГІЗАЦІЯ ТЕКСТІВ І НАСПІВІВ

Людмила ЄФРЕМОВА

Сучасні етномузикологи приділяють значну увагу дослідженням календарно-обрядової пісенності, зокрема мелодії пісень зимового та літнього циклів, деяких рідкісних проявів календарного фольклору. До таких належать праці київських етномузикологів А. Іваницького, Н. Якименко, А. Завальнюка, Є. Єфремова, І. Клименко та Г. Коропниченко¹. Є також публікації, присвячені дослідженню мелодики веснянок². У той же час обмаль уваги приділено перехідним та міграційним формам весняно-літньої обрядової пісенності, виявленню частотності сюжетно-текстових та мелодичних типів.

Найбільше паралелей у календарній приналежності (використання одного фольклорного твору у різні періоди календарної циклізації) спостерігається між веснянками та піснями літнього календарного обрядового циклу (русальними, петрівчаними та купальськими), що дає підставу дослідникам інколи об'єднувати їх в один весняно-літній календарний цикл. Частотна каталогізація текстів і наспівів весняно-літніх пісень дала змогу виявити ієрархію пріоритетності виконання тих чи інших фольклорних творів у різні часові проміжки календарного циклу.

Серед найпоширеніших веснянково-купальських сюжетів (близько 40 паспортизованих варіантів з мелодіями) гаївка "Три парубки і три дівчини" (інші початки: "Ой ніхто ж там не бував", "Через наше село", "Ой за нашим садом"; код каталога українського пісенного фольклору ОК-КВ-01 означає: ОК — обрядова календарна, КВ — купальсько-вес-

няна пісня, № 1) та близька до неї пісня "Квочка і курчата" ("Сиділа квочка", каталог ОК-КВ-02). Пісня "Три парубки і три дівчини", в якій паруються три місяці і три зірки, три парубки та три дівки, неодноразово фіксувалася як купальська або веснянка у багатьох варіантах. Так, тільки від однієї співачки Явдохи Зуїхи Гнат Танцюра записав кілька різних версій: "Котилася чорна хмара з неба"³, "Ой летіло три соколи"⁴ — як веснянки; "За нашим городом"⁵, "Ой за нашим садом"⁶ — як купальські пісні. Особливо важливий у цій пісні рефрен, який має безліч варіантів. Найуживаніші серед них: "Ой яворе, явороньку, дрібний, зелененький", "Дерево, клен-дерево, дрібне, зелененьке", типові для записів із Поділля. Приспів "Дерево, клен-дерево, дрібне, зелененьке", імовірно, походить від одного з найпоширеніших, можливо, й одного з найдавніших початків пісні "Через наше село везуть клен-дерево"⁷. З приспівом "Ой яворе, явороньку, дрібний, зелененький" пов'язаний початок "Ой ніхто ж там не бував, де ся явір розвивав"⁸ і т. ін. У Житомирській, Київській, Вінницькій та на півночі Одеської області поширений приспів "Стій, калинонько, стій, недалеко чути дзвін"⁹ (див. приклад 1).

Єдиний мелотип (МТ), календарна недиференційованість приспівів (тільки Я. Зуїха до веснянок застосувала веснянковий приспів "Хилю-похилю") дозволяє визначити цю пісню як весняно-літню. Основною її ознакою є сюжет, а ознакою пісенного типу — наявність характерного рефрену та ритмоформули шестискладника $\text{♩} \text{♩} \text{♩} \text{♩} \text{♩} \text{♩}$ або $\text{♩} \text{♩} \text{♩} \text{♩} \text{♩} \text{♩}$. Серед